

INTRODUCCIÓ

Un 20 de setembre de 1482, Guillem Peris enregistra la compravenda d'una casa a Cocentaina. Entre els testimonis de la transacció figura Bernat Figuerola, que Peris identifica com a *agricola et mercator*. Hom podria esperar una major concreció dels perfils professionals en una vila mitjana com Cocentaina amb 540 focs per aquestes dates. Però aquesta doble qualificació no naix d'una escassa divisió del treball a la comunitat ni tampoc de la imprecisió de Peris, possiblement el notari més important llavors a la regió. Amb aquestes paraules, Peris pretén reflectir la diversitat de negocis de Figuerola que, en definitiva, passen per la comercialització de productes agraris i de bestiar. Però Figuerola, a més d'*agricola et mercator*, és també arrendador de rendes senyoriales i eclesiàstiques, creditor i, almenys durant uns anys, paraire. Aquesta multiplicitat d'activitats no ocupen tot el temps de Figuerola perquè encara troba el moment d'assistir a les reunions del Consell local i, probablement, hi ha exercit, en alguna ocasió, com a jurat. Bernat Figuerola és, comptat i debatut, un prohoms de la comunitat.¹

Amb tot, el seu cas no és únic, ni al País Valencià ni tampoc a l'Occident medieval. L'abat de Valldigna, Pere Baldó, Guillem Coll a Sueca, Francesc Agramunt a Castelló de la Plana i, en l'àmbit europeu, els Guerra i els Rols a Artiga (França), Robert Parman a Chevington i John Heritage a Burton Dassett (Anglaterra) o Giovanni di Dietisalvi a San Iacobo a Frascales (Itàlia), entre molts d'altres, foren també prohoms de les seues respectives comunitats.² Tots ells bastiren un patrimoni econòmic paral·lel al seu protagonisme polític i a una ascendència sobre els seus conveïns que encaixava poc i malament en la simple qualificació d'«agricultors». De fet, una mirada més precisa sobre el col·lectiu de prohoms locals ens permet d'identificar-hi clergues, notaris, artesans i, fins i tot, els membres de la més petita noblesa. En definitiva, es corresponen amb el que darrerament la historiografia ha vingut a denominar «elits rurals».

Objecte d'estudi i estat de la qüestió

En efecte, des de fa ja alguns anys, l'atenció de la historiografia s'ha focalitzat en l'estudi de les diferències internes que recorrien el camperolat. Això, però, ha exigut deixar enrebre una visió monolítica i estàtica de la comunitat rural, contraposada a elements externs com la senyoria i la ciutat.³ Amb tot, cal admetre que el tractament que han rebut els

1 ACCV, *Protocolos*, núm. 23807. Sobre les formes de distinció en el llenguatge cf. Brunel, «Vocabulaire et formes de la distinction sociale», 187–203.

2 Garcia-Oliver, *Cistercencs del País Valencià*, 124–134. L'autor ha reprès aquesta família més recentment: *The Valley of the Six Mosques*, 197–203. Furió, «Las elites rurales en la Europa medieval», 391–421; Viciano, *Senyors, camperols i mercaders*, 219–246; Davis, *El retorn de Martin Guerra*; Dyer, «A Suffolk farmer in the fifteenth», 1–22, i d'ell mateix,

A country merchant, 1495–1520; Mazzi i Raveggi, *Gli uomini e le cose*, 332–334. Per al cas castellà cf. Asenjo, «“Labradores ricos”», 63–86. Més recentment, Borrero, *Los campesinos en la sociedad medieval*. I d'ella mateixa, «Élites rurales y mercado».

3 No m'estic d'assenyalar un treball clàssic pel seu caràcter precursor, malgrat que no va trobar continuïtat fins a les darreries de segle. Dollinger, *L'évolution des classes rurales*.

diferents estrats socials del camperolat ha estat desigual. Certament, la major part de les referències documentals de què disposem han estat produïdes pels prohoms de cada comunitat i en parlen.⁴ La conceptualització teòrica d'aquest objecte d'estudi –les famílies acomodades de la comunitat pagesa– és, però, un fet més aïna recent. En aquest sentit, la celebració de les XXVII Jornades internacionals d'Història de l'Abadia de Flaran el 2005 i la seua posterior publicació sota el títol *Les elites rurales dans l'Europe medievale et moderne* dos anys després, fou el punt d'inflexió que marcà la consolidació d'aquest camp de recerca. Des d'aleshores, els encontres científics i les publicacions s'han succeït arreu d'Europa per a abordar la temàtica des de perspectives diverses com són la mobilitat física i social, els nivells de riquesa i les pautes de consum o el desenvolupament d'una agricultura comercial.⁵

Ara bé, no hem de pensar que som al davant d'un nou concepte historiogràfic sinó que més aviat cal parlar de la consolidació progressiva de l'objecte de recerca. En efecte, la jerarquització de la població rural i l'existència d'un sector benestant al capdavant d'aquesta no va passar desapercibuda per a la historiografia dels anys setanta. Tanmateix, malgrat reparar en la seua existència, no s'atorgava un paper destacat a l'hora d'explicar les transformacions que la societat medieval va experimentar o, en tot cas, no era l'objecte central de la investigació. I això perquè no es pensava en termes d'estratificació i divisió de la comunitat pagesa. El que aleshores cridava l'atenció dels medievalistes eren els processos de producció i de distribució i la confrontació entre senyors i vassalls, tot en el marc de la lluita de classes. Des d'aquesta perspectiva, no se li atorgava a la família pagesa cap capacitat de decisió, sotmesa, ara a la voluntat del senyor, ara a les coercions col·lectives i, en darrera instància, a la tradició. A poc a poc, però, s'han anat imposant les matisacions, de manera que actualment la societat rural de l'edat mitjana és observada en tota la seua complexitat, sense renunciar al treball fet en les dècades anteriors. Fruit d'aquestes reflexions, el camp ha deixat d'estar considerat un ecosistema immòbil, per a destacar la capacitat d'acció de les famílies camperoles que interactuen amb les distintes esferes: la senyoria, però també l'Església, i la ciutat, tant de forma individual –els burgesos– com col·lectiva. Els pagesos, doncs, han passat a ser subjectes amb la seua pròpia història i no simples actors secundaris, sense iniciativa, que reaccionen segons les coaccions externes de la senyoria i de la ciutat.

Soc conscient que el concepte d'élits rurals pot despertar reticències entre els historiadors.⁶ La necessitat de depurar les nocions de l'anàlisi històrica és una exigència indefugible per a l'historiador. En aquest sentit, Alain Guerreau, ja fa alguns anys, va denunciar el caràcter heterogeni del concepte «elit» donada la seua ambigüitat.⁷ Al seu

4 Béaur, «Les catégories sociales à la campagne», 159–176.

5 Aparisi, «Las elites rurales en la Edad Media», 11–34; Béaur, «Stratigraphie le monde rural», 17–20.

6 Viciano, *Els peus que calciguen la terra*, 73–101. I d'ell mateix, *Regir la cosa pública*, 67.

7 Coenen-Huther, *Sociologie des élites*, 5–18.

parer, no deixava de resultar un concepte incoherent en si mateix, que no es podia emprar com a categoria classificatòria, atès que qualsevol individu pertany a l'elit d'arreu, depenent només de la perspectiva amb què s'observe.⁸

En efecte, les elits han estat analitzades des d'una perspectiva política i econòmica però sempre en l'àmbit de la ciutat. Per contra, parlar dels sectors benestants de la societat rural en termes d'elit ha despertat més reticències. Per designar els notables rurals, Pau Viciano ha fet servir *kulaks*, tot i reconèixer que la utilització hui en dia és marginal entre els historiadors degut al caràcter equívoc i la forta càrrega ideològica del mot. En la seua opinió, l'expressió «elits rurals» resulta també una «categoria ambigua (...) un concepte aparentment més innocu [que el de *kulaks*] que, tanmateix, exigeix algunes precisions per evitar, al seu torn, d'altres confusions conceptuals, no exemptes tampoc de connotacions ideològiques».⁹

Això no obstant, és precisament en aquesta heterogeneïtat on rau la bondat del terme. Unes dècades abans, Rodney Hilton havia remarcat que la societat camperola no la integraven únicament els pagesos sinó també els artesans, escrivans i clergues que pogueren residir al lloc.¹⁰ Si els membres de la comunitat veïnal podien tenir un origen socioprofessional divers, tot i que el gruix el conformaren els camperols, també entre els seus sectors dirigents podem trobar aquesta diversitat. Amb el terme «elits» queden aglutinades totes aquestes famílies que, més enllà de la dedicació econòmica, compartien una sèrie de trets i comportaments. Cal afegir que posar l'accent sobre els sectors benestants del camp no comporta considerar-los al marge del seu grup social. Del veí més ric al més pobre estaven controlats pel senyor i immersos en l'acció dels mercats, però no podem obviar que la forma de relacionar-se amb les diferents formes de poder no era tampoc la mateixa.

Igualment, a la veu «elits» s'atribueix una connotació positiva, pressuposant que els membres del grup haurien de liderar una transformació social i econòmica de la societat. Potser, en efecte, el terme porta implícit aquest matis i, de fet, l'ingrés com a concepte en les ciències socials vingué de la mà de la «teoria de les elits» que feren servir Vilfredo Pareto i Gaetano Mosca, on l'existència d'una elit dirigent era considerada necessària i beneficiosa per al conjunt de la societat en garantir l'equilibri social en el context de la «societat de masses». Això no obstant, em fa la impressió que l'ús entre els historiadors, almenys entre els que es dediquen a la història rural, no comporta necessàriament aquesta càrrega. I en qualsevol cas, tampoc no crec que expressions com «notables» o menys encara «oligarquia» siguin termes molt més neutres. Així, doncs, si el concepte d'elit en el conjunt de la historiografia s'ha consolidat ha estat justament

8 Guerreau, *El feudalismo, un horizonte teórico*, 174–175.

10 Hilton, *Bond men made free*, 25–63.

9 Viciano, *Els peus que calciguen*, 73 i 91.

perquè permet d'identificar l'existència, dins d'un conjunt social concret, d'una minoria dirigent, plural i oberta a la renovació dels seus membres.

S'ha d'admetre, en efecte, que el terme «elits rurals» és una categoria analítica creada pels historiadors i que no identifica cap grup social, o classe si es prefereix, concret i definit del temps passat. Però el ben cert és que els sectors dirigents de les comunitats, al País Valencià i arreu d'Europa, no els conformaven únicament camperols benestants, com en el cas dels *kulaks*. En canvi, la veu «elits» engloba la diversitat socioprofessional que va caracteritzar les famílies acomodades i, alhora, el seu nivell de riquesa i el lideratge polític que van assolir al si de la societat rural. Entre les seues files d'aquest col·lectiu trobarem grans emfiteutes però també petits mercaders, notaris, artesans i els membres del clergat local. Per damunt de la seua dedicació econòmica, tots ells compartiren –poc o molt– uns comportaments socials i unes estratègies econòmiques que els aglutinava i que els identificava com un grup social diferenciat de la resta de la comunitat, els *probi homines*. Que aquest col·lectiu prengués consciència de «grup» –com succeí a Anglaterra amb els *yeomen*– o no, és una altra cosa. Cal tenir en compte, a més, que les experiències regionals marquen diferències considerables en el perfil d'aquests protagonistes. D'Escòcia a Sicília i de Rússia a Castella la distància geogràfica, cultural i econòmica durant els segles medievals era enorme. Amb aquest mot, tot i les particularitats, podem condensar una realitat tan plural com palesen els diversos observatoris europeus. Es tracta d'una categoria operativa que permet individualitzar un grup de famílies de diferent classe social segons unes inversions econòmiques, d'unes estratègies socials i del seu domini sobre el món rural circumdant.

En qualsevol cas, convindria fugir de les discussions nominalistes estèrils, ja que el consens historiogràfic sembla bastant improbable, com tampoc n'hi hagué, per exemple, en el debat sobre el feudalisme. De la inexactitud del vocabulari en donen bon testimoni conceptes com ara el de «noblesa» o fins i tot el mateix de «camperol»: poc tenen en comú Joan de Navarra, duc de Gandia, i Hug de Cardona, senyor de les alqueries de l'Horta de Gandia, però tots dos seuen al mateix lloc a les sessions de corts generals, tots dos els definim com a «nobles».¹¹ Comptat i debatut, l'expressió «elits rurals» resulta una bona eina a fi de comprendre la complexitat de la societat medieval i l'evolució del feudalisme, si més no, a casa nostra.

.....
 11 Hug de Cardona era el fill del comte Joan Ramon Folch de Cardona i Joana d'Aragó. Per tant, net per via materna d'Alfons d'Aragó, dit el Vell, duc de Gandia i comte de Ribagorça i de Dénia. Donada la seua condició de

secundogènit l'avi matern es comprometé a dotar-lo d'un potent senyoriu a canvi d'assumir la criança del net a casa seua. Castillo, *Alfons el Vell*, 121–138. Sobre Hug de Cardona a les Corts del regne HC. doc. núm. 38.

Cronologia i àmbit de recerca

El marc cronològic d'aquest llibre abasta des de finals del segle XIV fins als inicis del XVI, tot just abans de les Germanies. Es tracta d'un llarg quatre-cents, període que ha estat darrerament considerat per la historiografia com el més adient per analitzar els canvis que va experimentar Europa a la tardor medieval, més enllà de constreyniments academicistes i d'efemèrides.¹² En el cas de la present investigació, aquesta tria respon a la necessitat d'observar l'evolució i la transformació de les famílies que conformaren les elits rurals sobre unes bases documentals àmplies però abastables. Això no obstant, soc conscient que la major massa documental d'aquesta recerca se centra en el segle XV. En aquest sentit, paga la pena dir que bona part dels processos històrics que podem detectar clarament al crepuscle medieval, tenen l'origen des del mateix moment de la conquesta, a casa nostra, i fins i tot a l'any mil en algunes zones d'Europa. I el procés de diferenciació interna de la comunitat rural n'és un. Per això, el context temporal esmentat enquadra la investigació però no la delimita. Així, he incorporat dades provinents de moments anteriors o immediatament posteriors que he considerat pertinents per a la investigació.

Pel que fa al camp d'observació, el gruix de les informacions provenen del que hui es denomina Comarques Centrals Valencianes i que en l'època medieval correspon, a grans trets, a la Governació de Xàtiva, entre el riu Xúquer i la vila de Xixona. La tria d'aquest marc respon, abans que res, a la riquesa de les fonts arxivístiques que es poden localitzar als arxius locals –cas de l'AMAlc o l'AHG, per exemple– però també als d'àmbit general, com ara l'ARV o l'ACCV. Més que l'abundància de la documentació, certament notable en comparació amb altres regions del País Valencià, el que vull destacar és la complementarietat entre uns fons arxivístics i altres. En efecte, ja que no podem disposar d'un únic arxiu on trobar diversos tipus de fonts que generà un comunitat rural a l'edat mitjana, el treball en diferents arxius de la zona ha permès abastar aquesta diversitat.

Tot i amb això, la profusió de referències documentals no és l'únic avantatge que ens procura l'observatori escollit. Es tracta d'un territori en el qual es juxtaposen extenses hortes fluvials –cas de la Ribera, la de Xàtiva o la de Gandia– amb les muntanyes de la Marina, l'Alcoià i el Comtat. Aquesta geografia té la seua correlació en el paisatge agrari. Així, mentre a la plana predomina l'agricultura, especialment de regadiu, en les zones del rerepaís les activitats ramaderes i els cultius de secà guanyen importància. Finalment, una darrera dualitat és la presència en aquesta zona de població musulmana i cristiana, la qual cosa ens dona oportunitat d'aprofundir en el coneixement de les diferències internes de cadascuna d'aquestes societats i, alhora, d'estudiar les complicitats i les sinergies que entre les famílies benestants d'ambdues comunitats van existir.

.....
12 Dyer, *An age of transition?*

Donat, doncs, que el nostre objectiu és establir els trets econòmics i socials que caracteritzen les elits rurals, la prosopografia se'ns presenta com la via d'anàlisi més adient per a portar-ho a terme. Entre els medievalistes, ha estat la historiografia urbana qui més l'ha feta servir, concretament per a l'estudi dels diferents grups socioprofessionals de la ciutat: notaris, mercaders, drapers i clergues, per bé que en els darrers anys l'aplicació al món rural ha donat, també, resultats satisfactoris. El mètode d'indagació passa per acumular dades individuals, de vegades anecdòtiques o aparentment irrelevantes, però que en conjunt permeten dibuixar la trajectòria vital dels membres d'un col·lectiu social concret, de manera que en queden definits els trets específics i, alhora, es destaquen els comportaments estranys dins d'aquest grup social. El cúmul de referències biogràfiques ha de finalitzar en algun moment, quan la introducció de nova documentació només ajuda a comprovar conclusions ja abans definides. I és que la finalitat d'aquests estudis no és, o no deu ser, inventariar tots els membres del col·lectiu en un moment donat, sinó la definició de les seues característiques a partir d'una mostra significativa i representativa. La prosopografia no és un fi en si mateix sinó un instrument de treball per a l'estudi de la societat.

Les dificultats que implica el mètode no són poques, però. La primera d'elles ha estat establir els criteris que determinen la pertinença al grup d'estudi, més encara tenint en compte que en el nostre cas som davant d'un col·lectiu que no correspon a cap categoria professional ni social definida per la mateixa societat de la qual formen part. Per tant, l'activitat econòmica o la posició social no poden ser criteris vàlids per si mateixa per a destriar la informació. En efecte, com ja ha estat dit, les elits rurals no s'identifiquen simplement amb camperols benestants o amb petits cavallers sinó que conformen un grup més heterogeni i que, en conseqüència, en dificulta la definició.

Així les coses, un perfil a priori que posara l'accent sobre el nivell de riquesa s'hagués convertit en un motle que constrenyeria la recerca. En canvi, he preferit el diàleg amb les fonts i l'observació dels individus en el seu context, atenent el seu comportament, les interaccions i les relacions amb les diferents instàncies que els envolten. Açò ha permès detectar el comú de les seues accions a mesura que avançava la recerca, tot redefinint, això sí, la idea primigènia formada a partir de la bibliografia. Per tant, el resultat final és, no una caracterització predeterminada sinó més aviat el contrari, una explicació contrastada dels seus trets bàsics i de les seues pautes de comportament en tots els possibles vessants. En conseqüència, no podem limitar la recollida de dades a la família més immediata sinó que s'ha d'ampliar al conjunt de parents i amics que integren tota la seua xarxa de relacions i, encara, rastrear-ne les petjades al llarg de diverses generacions. I això perquè és la llarga durada la que permet d'observar les singladures que tracen aquestes famílies.

Una altra dificultat que implica la prosopografia té a veure amb l'àrea de recerca. No són pocs els qui recomanen centrar l'anàlisi a un espai més aïna reduït a fi d'evitar la dispersió de les dades. Ara bé, fixar la mirada en una sola comunitat ens constreny a la

documentació conservada, a les particularitats i als condicionaments físics del territori en qüestió. A més, resulta força complicat trobar l'observatori que concentre tots els elements que volem en la nostra investigació. Per a eludir aquests paranys he considerat convenient prendre una visió més global. Amb tot, soc conscient dels perills de dispersió i mancança d'homogeneïtat de les dades. Tanmateix, aquesta diversitat m'ha permès contrastar la informació i obtenir un model de conjunt, tot incloent les especificitats dels diferents contextos.

La historiografia rural valenciana medieval i la topada amb les elits rurals

Com a línia d'investigació acadèmica, la història rural valenciana té uns orígens més aviat recents, que no van més enllà de finals dels anys 70 del passat segle. Això no obstant, en els darrers trenta anys, la historiografia del camp valencià de l'edat mitjana han estat capaços de salvar l'enorme distància que els separava dels seus col·legues europeus. Hui l'estudi de la societat rural valenciana es troba perfectament imbricat en els debats historiogràfics europeus com evidencia l'organització de seminaris i la participació en els congressos internacionals.

En aquest sentit, el cas valencià és una mostra, concentrada això sí, de la trajectòria de la historiografia europea. Aquesta maduració de la historiografia valenciana en unes poques dècades ens permet d'analitzar quin ha estat el procés de construcció de les elits rurals com un objecte d'estudi específic. Una evolució que ha passat de la topada del camperol ric, a inicis dels anys 80 a casa nostra, a l'especificitat del terme «elits rurals» dels nostres dies. Com s'ha arribat a aquest punt? En altres paraules, ¿com ha estat possible la consolidació de les elits rurals com a línia de recerca en els últims anys?

La primera renovació historiogràfica passava, per tant, per establir els trets bàsics del feudalisme medieval valencià, assenyalant els seus particularismes, més enllà de la simple transposició d'esquemes respecte al feudalisme septentrional. Tot i això, l'empremta de la historiografia francesa era innegable. Així, ja els primers treballs d'Antoni Furió, Ferran Garcia-Oliver i Enric Guinot palesen la influència de les grans tesis regionals de Georges Duby sobre el Maconnais, de Gerard Sivery sobre l'Hainaut i, especialment, la Normandia oriental de Guy Bois i el Montaillou d'Emmanuel Le Roy Ladurie. En efecte, tant el caràcter integrador –incorporant alhora l'estudi del medi físic, la demografia i les relacions entre la senyoria i les comunitats camperoles– com la llarga durada, que van caracteritzar la historiografia d'Annales entre els anys 50 i 70, estaven ben presents en els estudis dels joves medievalistes d'aleshores. És cert, amb tot, que el medievalisme valencià ha fet servir sovint l'àmbit local i comarcal, més que no el regional, com a observatori per a la recerca. Així, Enric Guinot focalitzava la seua

mirada sobre el Maestrat de Castelló, Antoni Furió ho feia sobre la Ribera del Xúquer i Ferran Garcia-Oliver sobre la Safor. Com bé explica Enric Guinot en una reflexió sobre el seu treball sobre la implantació i expansió dels dominis de l'orde de Montesa, però que es pot estendre al conjunt dels autors esmentats, no es pretenia confegir estudis de casos particulars sinó més aviat construir *un modelo explicativo de los caracteres y funcionamiento del feudalismo valenciano*.¹³ A més, per a aquesta generació d'investigadors les aportacions foranes de Robert I. Burns, Thomas Glick, i particularment, Pierre Guichard sí que resultaren força estimulants a l'hora de conèixer la transició de la societat islàmica a la feudal. Guichard, a partir tant de les fonts cristianes del segle XIII i els seus treballs arqueològics com de les seues reflexions antropològiques, definia el Sharq al-Andalus com una país sense senyors, on les comunitats rurals eren completament autònomes i només havien de satisfer el pagament de l'impost establert a l'Alcorà, el zakat, a l'estat. La conquesta feudal suposaria el trencament traumàtic d'aquesta societat i la instauració d'un nou ordre social mitjançant la concentració del poblament, la desarticulació de les aljames i la imposició d'una forta càrrega fiscal.¹⁴

Des d'aquestes premisses, el 1981 Antoni Furió i Ferran Garcia-Oliver publicaren un article a fi d'analitzar l'establiment de la societat feudal al regne de València i la seua evolució al llarg dels segles medievals.¹⁵ «Algunas consideraciones» era més aviat una hipòtesi de treball, un full de ruta per investigar la implantació i l'expansió del règim senyorial al País Valencià, que no la presentació d'uns resultats concrets. Tot i amb això, aquesta reflexió es beneficiava de les primeres recerques que els autors havien fet per llurs tesis de llicenciatura, defensades dos anys abans.¹⁶ L'assumpció del «marxisme polític» brennerià atorgava una nova clau interpretativa, i un nou vocabulari, del procés de consolidació del feudalisme.

Alguns anys després, el 1986, els mateixos autors publicaren un nou article fruit de la seua participació al col·loqui que sobre la formació i l'expansió del feudalisme havia tingut lloc a Girona un any abans.¹⁷ Es tractava d'una publicació que avançava alguns resultats de les respectives tesis doctorals defensades aquell mateix any.¹⁸ Seguint els postulats de Guy Bois, els autors assenyalen el paper predominant al territori valencià de la petita explotació camperola fonamentada en la família com a principal unitat de producció del sistema feudal al llarg de la baixa edat mitjana.¹⁹ Unes heretats

.....
13 Guinot, *Feudalismo en expansión en el norte valenciano*, 11.

14 Guichard, *Al-Andalus: estructura antropológica; Estudios sobre historia medieval i Les musulmans de Valence*.

15 Furió i Garcia-Oliver, «Algunas consideraciones acerca del feudalismo», 109–122.

16 Furió, *Camperols del País Valencià*; Garcia-Oliver, «Santa Maria de Valldigna».

17 Furió i Garcia-Oliver, «Dificultats agràries», 291–310.

18 Furió, «El camperolat valencià»; Garcia-Oliver, «El monestir i la mesquita».

19 Bois, *Crise du féodalisme*, 355.

modestes que es caracteritzaven per la seua reduïda extensió, no més de 60 fanecades (5 ha.), i per l'atomització i la dispersió geogràfica de les parcel·les que la integraven.

A aquest escenari només escapa «una petita elit de llauradors benestants». Una major extensió dels patrimonis immobles respecte a la resta de veïns que tenia la seua correlació en el grau de participació en els òrgans de l'administració local. Els autors constaten com les famílies que posseïen les millors i més extenses parcel·les corresponien a les més arrelades a la comunitat. Eren, també, les més prolífiques. Les nòmines de les assemblees veïnals testimonien com els llinatges establerts des de ben antuvi comptaven amb més unitats domèstiques en el conjunt de la comunitat que no els novinguts. A més, mediatitzaven la relació de la comunitat amb el senyor, actuant com a fidels aliats o encapçalant les protestes col·lectives, com ocorregué durant les Germanies, d'acord amb els seus propis interessos. Els prohoms configuraven una «xarxa de poder ben compacta» mitjançant enllaços matrimonials i activitats econòmiques conjuntes.²⁰

A les darreries dels anys 80, l'anomenat debat Brenner es trobava en un carreró sense sortida. La perspectiva del conflicte social, des d'anàlisis prèvies de la producció agrària i la punició senyorial, va recular en favor de mirades que privilegiaven l'esfera dels intercanvis. Els estudis sobre el mercat –o millor, els mercats a la societat medieval– van irrompre en el panorama historiogràfic. A casa nostra, aquesta eclosió es va concretar en una major atenció a les relacions camp-ciutat des d'àmbits temàtics nous, complementaris entre si: les petites viles, la fiscalitat, l'Estat i, més darrerament, el consum.²¹ Així, sota l'estel de la historiografia anglesa de les *small towns*, començà a estudiar-se el paper dels nuclis mitjans com a centres de redistribució de productes, però també de persones i, per tant, de modes i pautes de consum entre el món urbà i el rural. Superat el model macrocefàlic d'una València hanseàtica que havia dominat la historiografia fins a les darreries dels anys 70, es consolidava una concepció del territori vertebrat de nord a sud per una jerarquitzada xarxa urbana al cim de la qual hi era, en efecte, la capital del regne.²² Les petites i mitjanes viles eren els darrers tentacles de la ciutat a través de les quals aquesta sostreïa els recursos del camp i imposava els seus interessos.²³

Es tracta d'un procés, el de la penetració urbana, que podem detectar al llarg de tot el període medieval. Al segle XV, però, destaca per la seua generalització, la intensitat del fenomen i per la interferència de l'Estat. La ciutat desplegava el seu control sobre el

20 Furió i Garcia-Oliver, «Dificultats agràries», 301 i 303–305

21 Les relacions camp-ciutat, des de l'observatori local, van estar al centre del debat historiogràfic amb dues congressos celebrats a València *L'espai viscut* i *Els espais del mercat*.

22 Cf. Una reflexió més recent a Garcia-Oliver, «La xarxa urbana», 153–168.

23 Així es va procedir a l'anàlisi de algunes viles d'aquesta trama urbana: Castelló de la Plana, Vila-real, Alcoi, Morella

i Cocentaina. Cf., respectivament, Viciano, *Regir la cosa pública*; del Pozo Chacón, *Prohoms i camperols*; Torró, *La formació d'un espai feudal*; Rabassa, «Conjuntura econòmica i desenvolupament»; Ferragud, *El naixement d'una vila*; Pastor Zapata, *Gandia en la baixa Edat Mitjana*. Com a nuclis amb un caràcter marcadament rural caldria esmentar Sueca: Furió, *Camperols del País Valencià*, i Catarroja: Viciano, *Catarroja, una senyoria de l'Horta* i Vercher, *Casa, família i comunitat*.

camp circumdant en tots els fronts possibles: jurisdiccional, fiscal, i productiu. I ho feia amb una doble dimensió, tan individualment com col·lectiva.²⁴ En l'àmbit particular, els burgesos miraven d'assegurar-se l'accés als productes alimentaris principals mitjançant l'adquisició, o l'arrendament, de parcel·les de terra.²⁵ En alguns casos, garantint el consum bàsic, les destinaven a conreus més especulatius com, per exemple, determinades varietats de vinya –montonec o malvasia, entre d'altres– o la canya de sucre. Els camperols, per part seua, tractaven de completar la petita explotació esmicolada pel sistema d'herència, que al País Valencià igualava la progenitura.²⁶ L'agressivitat dels homes de la ciutat resultava molt més feridora a través del crèdit, que tenia en el censal el seu instrument bàsic.²⁷ A llarg terme, les pensions dels censals es convertien en una llosa per a l'economia de la família camperola, tant o més pesada que els tributs senyorials i les taxes de la comunitat.²⁸ Entre els inversors, però, tots no eren burgesos. També hi trobem els llauradors potents locals. De fet, els qui volien carregar un censal o simplement obtenir un préstec recorrien sovint als veïns benestants de la localitat. D'aquesta manera, el mercat del crèdit accentuava la diferenciació al si de la pagesia.²⁹

D'altra banda, com a ens col·lectiu, la ciutat mirava d'estendre el pes creixent de les demandes fiscals de la corona sobre l'entorn rural immediat. Els esforços de les viles per generalitzar l'impost de «murs e valls» a tots els residents en els seus termes generals exemplifica ben bé aquesta política.³⁰ La pressió, amb tot, no afectava únicament els habitants de més enllà de les muralles. De fet, la fiscalitat directa –la peita– requeria fonamentalment sobre la terra, de manera que eren els camperols els qui aportaven el gruix de les arque del municipi.³¹ També eren els llauradors, de dins i fora de la ciutat, els qui havien de fer front a les taxes indirectes, les que gravaven el consum de productes bàsics –les cises o imposicions. A més d'aquestes càrregues i dels deutes privats, els camperols havien de comptar amb l'endeutament col·lectiu. En efecte, per atendre les peticions financeres del rei, o del senyor, i les seues pròpies despeses comunitàries, els centres urbans i rurals hagueren de recórrer al carregament de censals. Així, la generalització del fenomen va fer del deute públic una de les estratègies inversores habituals en les economies dels notables locals, per bé que la competència dels burgesos, especialment a les viles, era important.³²

24 Garcia-Oliver, «La ciutat contra el camp», 539–558; també «Continuïtats i canvis», 155–183.

25 Mira i Pau Viciano, «Arrendaments i parceries», 481–500; Cruselles, «Producción y autoconsumo», 61–78.

26 Furió, «Tierra, familia y transmisión», 305–328; «El mercado de la tierra en el País Valenciano», 887–919; també «Reproducción familiar y reproducción», 25–43.

27 García Marsilla, *Vivir a crédito en la Valencia*.

28 Furió, «Estructuras fiscales», 527–533; també «Endettement paysan», 139–167; Garcia-Oliver, «La ciutat contra el camp», 553–556.

29 Furió, «Le crédit dans les registres», 407–440; també «Crédito y endeudamiento», 501–534, particularment, 531–532; Garcia-Oliver, «Estructura agrària i crisi rural», 52–55.

30 La síntesi més recent Furió i Garcia-Oliver, *Llibre d'establiments i ordenacions*, 7–48.

31 Per a una visió de conjunt cf. RHM, 7 (1996) dedicat monogràficament a aquest tema amb el títol *La gènesi de la fiscalitat municipal, segles XII–XIV*.

32 Olaso, «L'endeutament censal», 51–64; Mira, *Las finanzas del municipio*; Viciano, «Fiscalitat local», 443–462. En el cas de la senyoria nobiliària, HC, p. 38. Pastor Zapata, «Censales y propiedad feudal», 735–766.

L'escomesa de la ciutat vers el camp no era un fenomen exclusiu de la fi de l'edat mitjana. Ara, però, la novetat raïa en el fet que els burgesos havien trobat en l'Estat un poderós aliat. Aquest suport es manifestava en sentències i arbitracions en favor dels interessos urbans a costa dels senyorius nobiliaris i eclesiàstics.³³ A canvi, l'oligarquia urbana cedia als interessos polítics i econòmics de la corona, finançant les despeses originades per una creixent burocràcia i, sobretot, per la guerra amb l'emissió de deute públic.³⁴ L'Estat, per descomptat, no es finançava únicament de la sol·licitació de capitals a les viles i ciutats. Cal tenir en compte també els subsidis de corts i, sobretot, el patrimoni reial estructurat al País Valencià en districtes fiscals bàsics, batlies, a través de les quals, els recursos del camp eren drenats periòdicament cap a la ciutat. Després de satisfer les pròpies despeses administratives, o els pagaments directament ordenats pel monarca, els batles locals devien enviar els beneficis de la seua gestió al batle general, a València. A grans trets, l'anàlisi de les batlies ha permès d'observar la tendència de la producció agrària al llarg dels segles XIV i XV.³⁵

Des de la perspectiva de les elits locals, l'estudi d'aquestes circumscripcions fiscals posava de manifest l'existència de vertaders llinatges que monopolitzaven la gestió de les rendes reials com a batles o lloctinents. Es tractava de famílies ben arrelades al territori que administraven. S'ha de destacar també l'estabilitat dels nomenaments, sovint vitalicis, llevat d'alguns casos puntuals on la desídia comportà el relleu del càrrec.³⁶ Ara bé, l'accés a l'administració reial, fins i tot en els seus nivells més locals, estava restringit a uns pocs. Els escollits pel rei combinaven la solvència dels seus patrimonis amb la formació tècnica imprescindible per al correcte exercir correctament la tasca.³⁷ En qualsevol cas, el desenvolupament de tot aquest entramat burocràtic i financer arreu del territori oferia als notables locals sucoses oportunitats d'inversió, a més de la influència i el prestigi que reportava. Aquests petits empresaris agraris participaven de la recaptació de les rendes i dels impostos, bé de forma individual, bé col·lectiva.³⁸ Constituïen companyies específiques de curta durada –entre un i quatre anys habitualment– per a l'arrendament de

33 El cas del monestir de Santa Maria de Valldigna: García-Oliver, *Cistercencs del País Valencià*, 69–82. La noblesa també hagué de pledejar amb les viles a fi de fer valdre els seus drets. Cf. el cas de la vila de Gandia contra els cavallers Ausias March i Hug de Cardona, respectivament, García-Oliver, *Ausias Marc*, 171–182 i 209–216; i HC, 19–28. Una reflexió llavors pionera: García-Oliver, «"Hòmens de vila"», 26–34.

34 Cf. Saiz, *Los caballeros del rey*. Aparisi i Royo, «Pequeña nobleza y guerra», 149–171.

35 Furió, «El camperolat valencià»; Guinot, «El Patrimoni Reial al País Valencià», 581–640; Rabassa, «Conjuntura econòmica»; Viciano, *Els cofres del rei*; José Mira, *Entre la renta y el impuesto*.

36 Així, per exemple, els Fenollar ocuparen la batlia de Penàguila, vila de la qual procedien, des de, almenys, 1413 fins a 1530, llevat del període comprès entre 1447 i 1488, quan Pere Capdevila, també originari de la mateixa comunitat, se'n feu càrrec. Mira, *Entre la renta*, 196–197.

37 En els casos abans esmentats, tots els membres de la família Fenollar eren notaris, com també ho era Pere Capdevila. La situació a l'administració senyorial, no tan ben documentada, devia ser anàloga.

38 Catherine Verna ja havia fet servir el terme *empresa* per a referir-se al conjunt d'activitats econòmiques que desenvolupaven els prohoms rurals, en el seu cas, majoritàriament dedicats a activitats artesanals. Verna, *L'industrie au village*, 129–130.

drets senyorials o impostos.³⁹ Tot plegat, es tractava d'operacions que accentuaven les diferències internes al si de les comunitats rurals.

A les darreries del segle xx la historiografia medieval europea del món rural començà a focalitzar la seua mirada sobre els sectors benestants de la comunitat camperola.⁴⁰ La historiografia valenciana no ha estat al marge d'aquesta tendència historiogràfica. Antoni Furió ha assenyalat els elements en comú en el procés de formació dels camperols rics d'arreu d'Europa.⁴¹ En efecte, al llarg del segle xv i sobretot durant la centúria posterior es consolida un estrat de camperols benestants que fonamenta el seu lideratge social en la concentració de la terra i en la producció orientada cap al mercat. Amb tot, l'existència al món rural de famílies benestants que sobresurten per damunt de la resta no és un fenomen exclusiu dels segles xv i xvi. Fins i tot a l'alta edat mitjana s'han pogut documentar les divisions internes de la comunitat camperola i la presència d'aquests llinatges que dominen els seus veïns més pobres. Per altra banda, les elits rurals no es poden constrènyer a aquest reduït grup de pagesos enriquits. Petits mercaders, notaris, artesans i clergues cal considerar-los que formen part també dels notables locals.⁴² Per tant, conclou Furió, el fenomen de les elits rurals és força complex amb importants matisos regionals i temporals. Per això mateix l'autor parla d'elits rurals en plural, perquè es tracta d'un grup heterogeni on es conjuguen diverses formes de diferenciació.

Des d'aleshores, diversos treballs han analitzat el col·lectiu des d'una perspectiva global, focalitzant la mirada sobre un territori específic del País Valencià.⁴³ Aquestes recerques han posat de manifest, tal com havia suggerit Antoni Furió, l'heterogeneïtat professional de les elits rurals. En efecte, resultaria esbiaixat identificar-les de forma exclusiva amb camperols enriquits. Com és sabut, la comunitat camperola no estava integrada només per pagesos. Ferrers, fusters, barbers, entre d'altres artesans, a més dels notaris, mestres d'escola i petits mercaders convivia dia a dia amb els llauradors i gairebé sempre disposaven d'una explotació agrícola, si més no, modesta. El grup de notables locals es nodria, també, de les famílies acomodades que es dedicaven a aquestes professions. D'altra banda, aquestes recerques han permès de comprovar l'ample ventall d'activitats econòmiques que aquests llinatges protagonitzaven. Possedien les explotacions més extenses i de millor qualitat del terme, adquirien deute públic, prestaven diners als veïns amb menys recursos, arrendaven els drets senyorials i mercadejaven amb els seus propis productes i d'altres adquirits de tercers. El nomenament de procuradors palesa justament la multitud de fronts que havien d'atendre. D'altra banda, la riquesa

39 Enric Guinot, «La batalla general de València»; Mira, «Administrar los drets al senyor»; Viciano, «Entre la coerció i el mercat».

40 Antoine, Annie, *Campagnes de l'Ouest*, 11–12.

41 Furió, «Las elites rurales», 400–401.

42 *Ibid.*, 405–406.

43 Respectivament, Aparisi, «L'ascens d'unes elits rurals...»; i Royo, «Estratègies econòmiques i reproducció».

econòmica sovint era paral·lela al control dels òrgans de govern municipal.⁴⁴ Tot plegat conferia a aquests notables rurals una preeminència social que quedava palesa en la gestió de les institucions benèfiques de la comunitat, l'hospital i la sagristia de la parròquia, o en la gestió de càrrecs com ara tutors d'orfes, marmessors testamentaris o àrbitres en les disputes entre faccions enfrontades. Aquesta excel·lència es veia reflectida també en unes pautes de consum més pròpies dels rengles inferiors de la burgesia urbana que no de les gents del món rural amb l'ús i exhibició de draps importats, objectes de luxe i joies. La mort, o més aviat el soterrar, servia per mirar de romandre en la memòria dels veïns mitjançant substancioses deixes testamentàries.

Els treballs de recerca han estat complementats amb mirades més específiques sobre aspectes concrets relacionats amb les elits rurals. Així s'ha prestat una especial atenció als camperols benestants assentats en l'àmbit urbà. Aquestes investigacions palesen les diferències significatives que hi havia entre els llauradors rics de València o Xàtiva i els seus correligionaris de l'entorn rural. La ciutat oferia moltes més possibilitats de negoci donada la concentració de recursos que hi havia però també per la forta demanda d'una població sempre deficient dels principals productes agrícoles: cereals, vi i, en menor mesura, oli.⁴⁵ Garantides les seues necessitats, els grans emfiteutes de l'horta periurbana destinaven la resta de la producció a atendre les urgències sempiternes de l'urbs. Ara bé, les opcions d'enriquiment no passaven únicament per les activitats agropecuàries. Així el comerç de reble o de llavor de seda semblen impensables més enllà dels dos grans nuclis del regne. Pel nombre i la diversitat de transaccions que tancaven aquests individus eren més aviat empresaris agraris que no llauradors que calcigaven la terra. Les seues compres sobrepassaven els límits de la rendibilitat econòmica en el sentit que no dubtaven a destinar sumes considerables de diners per a l'adquisició d'objectes de luxe, joies i draps importats del nord d'Europa. Es tracta, en efecte, de compres però des de la perspectiva del prestigi ben bé que poden ser considerades com a inversions.

Esmerçar els recursos guanyats no sense esforç en aquest tipus de capital simbòlic no era una operació que es feia de manera infundada, sense una reflexió prèvia. D'entrada, era una forma de fer palesa la riquesa que la família atresorava. Però potser més important que això, aquestes inversions cercaven assolir un prestigi que a llarg termini permetés la inserció dels llinatges en les files de l'artesanat benestant o, millor encara, de les professions liberals. Aquestes estratègies no eren exclusives dels camperols rics de la ciutat, sinó que, com han evidenciat alguns treballs, estaven plenament assumides per les elits del camp. En aquest sentit, els estudis sobre les pautes de consum palesen els afanys dels notables rurals per emular els comportaments burgesos en totes les esferes de la vida quotidiana.⁴⁶

44 Aparisi, «Algunes consideracions sobre la vila», 81–92.

45 Furió, «Disettes et famines et temps de croissance».

46 Aparisi, «Élites rurales y el consumo de objetos de arte»; Furió, «Tanta es la pompa y vanidad».

Altres línies de recerca han exhumat les xarxes de clientelisme que els notables rurals ordien a fi de reproduir-se en els òrgans de poder. Es tractava de grups que van més enllà de la família extensa i que configuraven vertaders bàndols al si de la comunitat. La violència no resultava estranya en les disputes que enfrontaven aquestes faccions pel control del medi local. La ruptura dels equilibris sovint acabava exigint la intervenció del poder senyorial a fi d'apaivagar les tensions entre els veïns. El senyor, doncs, es convertí en l'element regulador de les relacions socials i, en darrera instància, mediatitza la jerarquia interna del col·lectiu atès que amb les seues decisions afavoria unes famílies en detriment d'unes altres.⁴⁷ En els darrers anys, els treballs que s'han fet han tingut encara un caràcter més específic, amb l'aportació de nous casos d'estudi, com els Barberà d'Algemesí, o anàlisis d'aspectes concrets com les condicions de vida.⁴⁸ Així, doncs, l'estudi de les elits rurals a casa nostra s'insereix dins el procés de maduració que ha experimentat la historiografia rural valenciana en les darreres dècades i la seua integració dins els debats historiogràfics europeus.

El present llibre s'estructura en set capítols que miren d'abastar tots els àmbits que protagonitzaren les elits rurals en el regne de València. Així, un primer àmbit correspon a l'anàlisi econòmica, i examina les fonts d'ingressos d'aquestes *empreses* agràries, a la fi del qual es fa balanç. El segon àmbit del llibre correspon a una mirada més social i política d'aquestes famílies benestants, mentre que la darrera part respon més a l'estudi de la cultura material i de les mentalitats.

De forma més detallada, el primer capítol analitza els patrimonis agropecuaris d'aquestes famílies, atenent abans que res l'extensió de les explotacions agràries, però també les formes de gestió i els cultius que introduïren. En un segon capítol són examinades les inversions ramaderes, amb un protagonisme especial de la ramaderia ovicaprina, però sense desatendre altres sectors que van dels bòvids a l'apicultura i la pesca. El segon capítol està dedicat a la participació de les elits rurals en el mercat del crèdit amb una mirada particular a aquelles famílies que feren del censal una font d'ingressos destacada dins la seua economia domèstica, quan no la principal. Els prohoms del camp, com la resta de la societat medieval, no s'escapaven de les urgències monetàries i també hagueren de recórrer al crèdit. En aquest capítol també s'analitza la seua participació en el mercat de les rendes, tot incloent la mirada detallada sobre un cas particular.

.....
47 Així, per exemple, a la Salzedella, una comunitat de 200 focs al Maestrat de Castelló, el 1323 s'enfrontaren en camp obert els bàndols que aglutinaven la major part de la població, dirigits per les dues famílies més riques del lloc, els Olzina i els Soler. Com a resultat de la lluita moriren diverses persones. L'origen de la disputa sembla que va ser

la sentència del justícia local, Ramon Soler, contra el veí Bertolí Olzina. Guinot, «Oligarquías y clientelismo en las comunidades», 409-430.

48 Garés Timor i Vercher Lletí, *Els Barberà d'Algemesí*. Furió, «Tanta es la pompa y vanidad», 153-182.

El tercer capítol estudia un altre vessant de les elits rurals. Aquells individus que exerciren el notariat en l'àmbit rural. Per això s'examina quins foren els honoraris i quines eren les altres fonts d'ingressos que podien obtenir del seu ofici.

El quart capítol dibuixa les estratègies matrimonials d'aquestes famílies i, sent el sistema dotal el principal règim econòmic d'aquestes unions, mesura el volum dels dots de les filles de les elits rurals valencianes. El darrer punt del capítol para atenció a les dimensions familiars i el nombre de fills que arribaven a edat adulta. El cinquè dels capítols té un caràcter més aviat polític en el qual s'analitza la participació dels prohoms locals en els òrgans de govern local així com en els càrrecs de confiança de la senyoria com eren els batles i els alamins, tot analitzant dos casos singulars.

Un ulterior punt ressegueix els camins de la promoció social d'aquestes famílies: quines estratègies i quins oficis adoptaren per trencar amb els seus orígens rurals i fins a quin punt aquest ascens comportà també un canvi de residència i el despeniment de les possessions al lloc d'origen. Amb un fort component econòmic però també des de la perspectiva de la cultura material, el sisé capítol examina les pautes de consum i els nivells de vida, però també les estratègies de transmissió i exhibició de la riquesa d'aquestes famílies mitjançant l'examen d'inventaris de béns i testaments. Finalment, abans d'enfil·lar les conclusions, el darrer capítol és un exercici de microhistòria que ressegueix la singladura d'una d'aquestes famílies al llarg de sis generacions, des de la segona meitat del segle XIV fins a ben entrat el segle XVI. En els Matamala hom podrà trobar les característiques que definiren els elits rurals valencianes en la baixa edat mitjana.

El llibre que teniu a les mans té el seu origen en la tesi doctoral que, amb el títol *Del camp a la ciutat. Les elits rurals valencianes a la baixa edat mitjana*, vaig defensar en gener de 2016. Amb tot, més enllà de l'adaptació del manuscrit per a la publicació definitiva, he fet una revisió profunda del text amb ampliacions i millores en alguns punts concrets. Tot el treball que hi ha al darrere no hauria estat possible sense el mestratge i els consells de Ferran Garcia-Oliver, director de la tesi, i li estic ben agraït per tot el que m'ha aportat al llarg dels darrers vint anys. Igualment, li vull agrair a Antoni Furió tot el suport i empena que m'ha brindat des d'aquella Assemblea de la Ribera d'Antella de 2004. He d'agrair també les converses historiogràfiques, i tantes altres coses, mantingudes amb Vicent Baydal i Ferran Esquilache sobre els temes que ací se tracten. A Elisa Palacios, que fa que tot funcione com toca al pis seté de Blasco Ibáñez 28. Per acabar, un agraïment especial als meus pares pel seu suport incondicional a la meua trajectòria. A Frederic, Helena i Jana, per tot el que em donen. I, molt especialment, a Alicia, que m'ha acompanyat al llarg de tot aquest periple. És per això que li vull dedicar aquest llibre.

Abreviatures**Arxius**

ACCV	Arxiu del Reial Col·legi del Corpus Christi de València
ACV	Arxiu de la Catedral de València
ADV	Arxiu de la Diòcesi de València
AHCG	Arxiu Històric de la Ciutat de Gandia
AHMX	Arxiu Històric Municipal de Xixona
AHNob	Archivo Histórico Nacional de la Nobleza
AMAgS	Arxiu Municipal d'Agres
AMAlc	Arxiu Municipal d'Alcoi
AMAlz	Arxiu Municipal d'Alzira
AMC	Arxiu Municipal de Cocentaina
AMCa	Arxiu Municipal de Castalla
AMV	Arxiu Municipal de València
APP	Arxiu Parroquial de Penàguila
ARV	Arxiu del Regne de València
llog.	Lligall
núm.	Número

Seccions

CJ	Cort de Justícia
MC	Manual de Consells
MR	Mestre Racional

Moneda

ll.	Lliura
s.	Sous valencians
d.	Diners

Publicacions

HC	Garcia-Oliver, Ferran, Frederic Aparisi, Noelia Rangel, i Vicent Royo, eds.. <i>Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica 1407–1482</i> , 2011.
LEG	Garcia-Oliver, Ferran ed. <i>El llibre d'Establiments de Gandia. Imatges i missatges en una vila medieval</i> , 1987.
CDC	Camarena, José, ed. <i>Colección de documentos para la historia de Gandia y su comarca</i> , 1960).
PML	Aparisi, Frederic i Daniel Muñoz. eds. <i>Els registres notariais de Miquel Llagària. Sueca, 1541–1552</i> , 2012.